

SZIRMAY ANTAL ÉS A SZÁJHAGYOMÁNY¹

Szirmay Antal (1747–1812) a táblabíró világ ismert figurája, lelkes jozefinista nemes volt. Bár élete első szakaszában jelentős közéleti karriert futott be vármegyei követként, s udvari tanácsos címet szerzett, 1797-ben félig-meddig kegyvesztetten vonult vissza zempléni birtokaira, ahol haláláig a történetírásnak szentelte magát.² Levelezése még jórészt feltáratlan, de tudjuk, hogy kapcsolatban állt Kovachich Márton Györggyel (ő volt Szirmay könyveinek „sajtó alá rendezője”), Aranka Györggyel és természetesen a szomszédban élő Kazinczy Ferencel. Ő egyrészt kíméletlen kritikus volt Szirmaynak, aki hírhedt művében, a *Jacobinorum Hungaricorum Historiában* (1809) pontatlan információk és egyoldalú vádak alapján írta meg a magyar jakobinusok történetét. Másrészt viszont a „földiség”, a szomszédság jegyében gyakran látogatták meg egymást, s úgy tűnik, Kazinczy a gúnyolódáson túl mégis kedvelte a tréfás öreg birtokost; temetésén még a koporsóvivők közé is beállt, s 1825-ben megírta barátja életét a *Felső-Magyarországi Minervában*.³

Szirmaynak rengeteg latin és magyar verse maradt fenn; ifjú korában *poëta laureatus*nak választották a kassai jezsuita kollégiumban, ahol Bíró István költő is tanította.⁴ Komolyabb hírnevét művelődéstörténeti és helytörténeti munkáival szerezte: Zemplén (1798, 1803, 1804) és Ugocsa (1805) vármegyéek történetét latin nyelven írta meg, Szatmár vármegyéről pedig magyarul értekezett (1809, 1810). A „tishti szótár” országos tervéhez kapcsolódva 1806-ban Kassán szakszótárat adott ki *Magyarázattya azon szóknak, mellyek a ’ magyar országai Polgári, s Törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal* címmel a hazai jogrend latinizmusainak csökkentése céljából, sok más témakört is érintve.⁵ Lefordította és – mint látni fogjuk – kiegészítette Keresztury József utópiáját (*Második Leopold magyar király, Eleuterinek egy magyar profétálása szerint...*, 1790), s kultuszteremtő céllal megírta a hegy-

¹ A tanulmány az OTKA F 48440. sz. pályázat keretében, az MTA Bolyai János Ösztöndíjának támogatásával készült.

² Szirmay Antal életét először Kazinczy Ferenc írta meg (1825), majd ennek nyomán König György (1902b).

³ Kettejük viszonyáról pl. Szirmay A. 2008, 6–9., 18.

⁴ Erre utal a *Poemata* c. autográf kézirat (OSZK Kézirtattár Fol. Lat. 1634.) bejegyzése (5a–b). Bíró Istvánról Szelestei N. László (1998) bizonyította be, hogy valójában ő írta – talán épp Kassán – a sokáig Faludi Ferencnek tulajdonított *Tavaszi üdö* c. verset.

⁵ Kerényi F. 2002.

aljai borászat egyik első zsebkönyvét (*A' tokaji, vagy is hegyallyai szőlőknek ültetéséről, jó műveléséről, a' szüretelésről, a' boroknak tsinállásáról, és meg tartásáról*, Pest, 1810).

Szirmay Antal legfontosabb, ma is gyakran emlegetett munkája a *Hungaria in parabolis sive commentarii in adagia et dicteria Hungarorum* (1804, 1807). A latin nyelvű kis kötet a búcsúzó magyar 18. század tréfás enciklopédiája: Hérodotosz és a humanista történetírók nemzetkarakterológiai nyomán összeállított hungarológiai példatár. Három fejezetre osztott művében Szirmay néha tudományos, néha légből kapott kommentárokkal látta el az általa legfontosabbnak ítélt magyar közmondásokat és szólásokat. Anonymus és mindenekelőtt Dugonics András stílusában történelmi magyarázatot keresett sok közismert szállóigéhez és földrajzi névhez (pl. *Liptó* – 'lépj tovább!'; *Szepes* – 'szebb ez'). Irodalmi és levéltári idézetek tömege mellett folklorisztikai szempontból is érdekes adalékokkal igyekezett alátámasztani mondanivalóját. Sok mindent beemelt korábbi munkáiból és kézírataiból is. Az adomákban és visszaemlékezésekben gazdag kötet nagy hatással volt a kortársakra és az utókorra. Délibábos szófejtéseiért ugyan sokan megrótták a zempléni földesurat, ám erényeit is hamar felismerték. Ipolyi Arnold, Jókai, Arany és a 19–20. századi anekdota-antológiák (pl. Tóth Béla válogatásai) sokat merítettek belőle, akár csak Erdélyi János, Margalits Ede és Sirisaka Andor közmondástárai.⁶

Szirmay nyelv- és művelődéstörténeti koncepcióját vizsgálva közelebb kerülhetünk a korszakra jellemző nemesi-nemzeti önkép megértéséhez is. A szavakban, idiómákban és szállóigékben konzerválódó régimódi valóság Szirmay szerint csupán így, áttételesen élheti túl az idegen hatásokkal terhes 18–19. századot. A nyelv mindenekelőtt a múltbeli Magyarország újraélesztésének és felidézésének eszköze. Ehhez Szirmay nemcsak Anonymust, a középkori és kora újkori krónikákat, Bél Mátyást, Pray Györgyöt, Dugonicsot, illetve Gvadányi-, Faludi-, Amade- és Mátyási-idézeteket állít hadrendbe, hanem saját élményeit, adomákba és szentenciákba bújtatott tapasztalatait is. A személyes utalások asszociatív módon szövik át a szófejtések és az aprólékos történeti-numizmatikai-gasztronómiai stb. leírások hálózatát.

A *Hungariában* az író szerette volna parádésan bemutatni a magyar nyelv sokoldalúságát.⁷ A példaanyag zömét alkotó közmondások többnyire nem a szájhagyományból származnak; túlsúlyban vannak a nyomtatott kiadásban megjelent proverbiumok, köztük Beniczky Péter (illetve Kis-Viczay Péter) 17. századi verses átdolgozásai. Érdekes, hogy a közmondások rendszeres gyűjtésének nem találjuk nyomát Szirmay hatalmas kézíratos hagyatékában – ellentétben az adomákkal és a versekkel. A proverbiumok történeti kontextusának elemzése szakértőt kíván (e sorok írója pedig nem parömiológus), ezért kedvcsinálónak csak annyit jegyezne meg, hogy a magyar jogtörténetben is jártas, Werbőczyre gyakran hivatkozó Szirmaynál talán felmerülhet a „jogi közmondások” hatása is.⁸ A paraszti szájhagyomány intenzívebb ismeretéről

⁶ Bibliográfiái áttekintésük: Fehér J. 1999, 582.; Csörsz R. I. 2006, 538.; Szirmay A. 2008, 19.

⁷ A magyar nyelv szépségéről és más nyelvekhez képesti rugalmasságáról: *Hungaria*, 33. §. Szirmay A. 2008, 72–88.

⁸ Szemerikényi Á. 1994, 80.

vagy népköltési gyűjtésről nem beszélhetünk, s a kötetben idézett szállóigék nyilván inkább az értelmiségi és nemesi körök szóláskincsének jellemző darabjai voltak. A célnak azonban így is megfelelnek, hiszen a lényeg a nyelvben átörökökíthető régi valóság, valamint a rá vonatkozó, közmondásokba sűrített élettapasztalatok megőrzése és rendszerezése (latin megfelelőik sorrendjében, egyúttal motivikus rendben).

Szirmay tehát mindenekelőtt az adomákkal, személyes utalásokkal tette egyedivé művét. Fennmaradtak gyűjtőkéziratai is; a *Hungaria* szempontjából a legfontosabb a *Collectio Ingeniosarum Cogitationum inchoata*, amelybe már az 1780-as évektől feljegyeztette a neki tetsző prózai és verses apróságokat.⁹ Saját latin és magyar versei mellett más költők műveiből is őriz néhányat; főként Gvadányitól, de néhány Kazinczy-fordítás is van benne. A gyűjtemény a *Hungariánál* jóval árnyaltabb képet fest az író adomaismeretéről. 1804-ben, a kötet első kiadásakor több olyan szövegrészt kicenzúráztak, amelyek eredetijét épp e kézirat őrizte meg (a *Hungaria* latinra fordított adomái itt többnyire magyarul olvashatók). A cenzor főként az egyházakon és a feloszlott jezsuita renden gúnyolódó, illetve trágár vagy rebellis részleteket törölte.¹⁰ Emellett bőségesen találunk a *Collectióban* olyan pikánsabb feljegyzéseket is, amelyek kiadása nyilván meg sem fordult Szirmay fejében...

Quodlibet című versgyűjteményét 1812-ben, halála évében írta össze.¹¹ Szirmay néha itt is jegyzeteket írt a közköltészeti eredetű dalokhoz, megőrizve ezzel hajdani kontextusukat vagy legalább a kortárs értelmező ötleteit. A *Nem férfi az olyan, s nem ember* kezdetű szerelmi dalhoz például hozzáfűzi, hogy „Éz még a' Nagy apámnak kedves éneke volt.” [16a] A kézirathoz írt bevezető szerint – Csokonaihoz vagy Pálóczi Horváth Ádámhoz hasonló alkalmi, spon-tán érdeklődőként – nemcsak saját dalkincsét írta össze:

„Magánosságomba, téli unalmas napokban, nem tudván, hogy mulas-sam másképp magamat, ezen mindenfélét öszveírtam, hol a magam, hol a mások munkáiból, sőt, hogy valóban mindenféle légyen, amennyire lehetett, az inszurgensek, a katonák, a parasztlegények és -leányok énekeiket is öszveszedtem. Csekélységeknek látszatnak ugyan, de ezekben is láthatni a magyar nemzetnek elevenségét és az anyai nyelvünknek minden kifejezésekre alkalmas voltát; azért az én vélekedésem szerint ezeknek is kár lett volna örökös felejdékenységbe temettetni.”¹²

Értékmentésnek szánta tehát ezt a munkát is, így létrehozta a korabeli magyar közköltészet egyik fontos szekundér forrását. Az itt és más kézirataiban szórva-nyosan följegyzett dalok alapos közköltészeti tájékozottságra utalnak, a szabad

⁹ OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 1699. Rövid ismertetése: König Gy. 1902b, 389–390.; Csörsz R. I. 2008.

¹⁰ A cenzúrapéldány: OSZK Fol. Lat. 1700. A magyar kiadásba (Szirmay A. 2008.) beépítettem a kihagyott szövegrészeket is.

¹¹ OSZK Kézirattár Quart. Hung. 225. Bibliográfiai ismertetése: Stoll B. 2002, 633. sz. Folklorikus szövegeinek kiadása: König Gy. 1902a. A kötet nagy részét Kotzebue *Az igazság jutalma* c. színművének fordítása tölti ki.

¹² A kézirat előszót idézi König Gy. 1902a, 66.

versírás és -továbbírás gyakorlata pedig a „nyílt szöveg” világában való otthonos mozgásra.¹³ A *Quodlibet*ben például Csokonai-átköltéseket találunk, a *Collectio* és a *Hungaria* pedig elvezetnek Édes Gergely szarkasírató versének másolatától Szirmay átköltéséhez, amelyben saját madarára, a hollóra emlékezik.¹⁴

Tanulmányban nemcsak a *Hungaria* (immár magyarul is hozzáférhető) szövegéből emelnék ki néhány, az élő nyelvhez és a szájhagyományhoz köthető elemet, hanem a kiadatlan kéziratok és egyéb Szirmay-kötetek anyagából is.

I. ANEKDOTÁK, IGAZTÖRTÉNETEK, SZÁLLÓIGÉK

A személyes élménybeszámolók Szirmaynál elvegyülnek a vándortémákkal, amelyeket ekkoriban a szájhagyomány mellett az anekdotáskönyvek és a kalendáriumok is terjesztettek. Néhány esetben talán mégis különválaszthatjuk őket.

Az anekdoták kialakulásának és terjedésének is alaphelyzete a vendégeskedés, ami gyakran megesett a kiterjedt rokoni és baráti körrel rendelkező Szirmay Antal életében. Az ókori vagy humanista férfiak asztal melletti beszélgetéseit parodizálják azok a tréfás és erotikus célozgatások, amelyeket bizonyítottan vendégségben hallott:

„150. A. Sz. Szécskeresztúrba Szirmay Tamásnál vacsorálván, az felesége olyan kérdést támasztott: hogy miért hamarább meg vénül a' leány, ha férhez nem megy, mint ha Menyecske? melyre én, éppen aszszú szöllő bort iván, azt feleltem: Láttya az Tekintetes aszszony, aszszuszöllő bor micsoda jó; de ha nincs bé spuntolva, és bé dugva, ki szellőzik, és meg romlik, úgy a Leány-is! 151. A. Sz. A[nn]o 788° Aug[ustae] Manigay Consiliariusnál ebédelvén, hazulról hozott dinnyéjemet [!] rendre szelvén javát választottam, melyre Manigai Úr meg szóllított: hogy szánnyam meg a' dinnyéket! Én pedig feleltem: Ez éppen úgy vagon; mint ha Consiliarius Uram tizenennyölcz esztendő leánykát szánna, hogy által érjen, és legyen negyven esztendő, én pedig azt tartom: hogy akkor kell eökmét szelni, mikor javába van.”¹⁵

A Csáky család nevének eredetéről Szirmay a *Hungariában* meséli el, hogy a család őse viadalra hívta ki a szaracén szultánt, s kardrántás közben kiabálta a *Csak ki!* szavakat (I. rész, 37. §.). Nem meglepő, hogy a motívum egy pikáns történetben is szerepel a kései utód egészen más harcmódoráról szólva:

„157. Asz. A[nn]o 1780° Szécs-keresztúri vendégségbe Gróff Csáky Ferenczet mély szerelembe találtam egy szoba leánnyal, s ekképpen meg szóllítottam: A' mint látom Nagyságod nem követi a' maga eleit; eök

¹³ A kérdésről bővebben: Csörsz R. I. 2009.

¹⁴ *Collectio*, 90a–91a (Édes Gergely verse); 93a–b (Szirmay Antal átköltése). *Hungaria*, Függelék, Szirmay A. 2008, 291–293.

¹⁵ *Collectio*, 43a.

azért hivattattak Csákiaknak, hogy Töröknek azt mondták: Csak ki! Csak ki! de Nagyságod a' mint látom igekezik: Csak be! Csak be!"¹⁶

A Móricka-viccek stílusát előlegezi a *Collectió*ban egy *Rendes gyermeki történet*:

„Szirmay Imre, Lajos, és Zsigus fiával, úgy Ersus Leánykájával ebédelvén kínálta az gyermekeit sajtal: hogy edgyenek sajtot; mert az bé zárja az embernek a' gyomrát. Történt pedig, hogy ebédután ki mennének a' gyermekek a' kertbe jáczodni, 's. midön Szirmay Ersus fell mászott volna a' megy fára. és Zsigus Eöttse szoknyája alá nézvén valamit látott volna, hirtelen bé szaladt Zsigus a' szobába kiáltván az attyának: Uram atyam! Uram atyám! adgyon sajtot, mert ki nyílt Néném aszszonynak a' gyomra!"¹⁷

Más közösségek is megteremtették a maguk jellemző anekdotáit. A katonatisztek világát egyszerre jellemezte a férfitársaságok kissé szabados humora és néha rebellis felhangja:

„183. A[nn]o 778. Kassai vendégfogadóba ebédelvén, egy végén az asztalnak ült Nováky kapitány Erdödy Huszszár Regementből ölébe tartván, 's. meg öelvén egy várossi leánykat, előtte pedig az asztalon álván egy palaczk Tokay aszszuszöllő bor, más végén pedig az asztalnak Harrach Vasas Regementből lévő német tiszték kártyáztak. Mellyet én látván, meg szöllitom Nováky kapitányt: Hát kapitány Uramnak nem tettik kártyázni? melyre az kapitány: Már a' mint láttya az Úr, szeretem a' kurvákat, a' borocskát-is, de soha se kártyázom, ebbe az harmadikba meg vonta tülem az Úr Isten a' maga kegyelmét, mert ha még ez lett volna! habuisssem omnes tres virtutes Cardinales! Hát az Úr szereté é azokat a németeket? Szeretem biz én, felelék, nállunk vannak kvártélyba, igen csendessen viselik magokat. Melyre Nováky kapitány: De az ebatta Némettye, háborúba-is csendes az!"¹⁸

Egy másik történet Szirmayt magát is elég köznyelvien szólaltatja meg:

„418. *Lovas sarkantyú nélkül.* Midön 1779^{ik} Esztendőbe Zemplén Vármegyébe jövő Gróf Pálffy Károly Fő-Ispányunk eleibe *Banderiom* formán ló háton mentünk volna, Közinkbe vetődött a' Leleszi Konventnek a' Fiskálissa-is Prókátori hoszszú ruhában a' Csizmáján sarkantyú nem lévén a' lovát nem igazgathatta, és csak zavarodást okozott a' szép Magyar seregünkbe. Báro Gaizler hires katona Fő-Strázsa-Mester Vezérünk ezt ell nem szenvedhetvén kard lappal ki kergette a' seregből: *Lóduly innét, ilyen adta Pap szolgája!* mondván. Melly cselekedetét

¹⁶ *Collectio*, 45a.

¹⁷ *Collectio*, 48a.

¹⁸ *Collectio*, 50b.

helybe hagytam ilyen ki fejezéssel: *Jól teszi Nagyságod! Mert ki látott fell ülni lóra sarkantyú nélkül, Aszszonyra fasz nélkül?*”¹⁹

Szirmay legfőbb érdemei közé tartozik, hogy megörökített néhány előbeszéd-fordulatot – ezeket nyilván sokszor hallotta (úgy tartozhattak hozzá a beszélők szöveggészletéhez, ahogyan a 20. századi falusi férfiak sokat csiszolt világháborús vagy hadifogoly-történetei). Az író fiatal korában több főnemes mellett szolgált joggyakornokként, levéltárosként. A „sztenogramok” egy része ilyen környezetből való, például Nedeczky Jánostól, akit Horváth Antal kigúnyolt a nagy orra miatt, mire ő állítólag így felelt (Cyrano monológja és a zsidó viccek vándormotívumával):

„Engem midőn az Isten teremtett, bé vezetett egy órr Magazinumba, a’ hol sok örrok voltak, olyanok-is mint Horváth Antalé, s. azt mondotta: Válasz magadnak örrokat. De én azt feleltem: Szarom én az olyan órba, mint Horváth Antalé, ha kell magamnak választani, inkább választok becsületet, mint az enyém!”²⁰

Szirmay az 1770-es években Sennyey Lászlónál dolgozott, s feljegyezte egy szóvirágos kirohanását, amelyet olyan fontosnak tartott, hogy a *Hungariában* is közreadta:

„233. *Öreg Baro Sennyei Lászlónak Magyar Nemzetről tett ítéllete:* Csak nincs Bolondabb Nemzet a’ Magyar nemzetenél! Eötet mint valami választott népet kihozta az Úr Isten <Sch> Scythyából erre a’ téjjel, mézzel folyó földre, és azt mondotta: Nó! egyél, igyáll Eb-atta Magyarja! itt a’ jó Tokai bor, ’s. Debreczeni Szalonna! De az néki nem tettzik. Ki megy az országból, és külső nemzeteknél fecsérli pénzit. Az után vezet-te eötet az Isten Szent István Királynak hitére, mondván: Nó! Üdvözüly! ebb szánkázza meg a’ lelkedet! De ez sem tettzet néki; eö külső országi Svajczer, és Francia Hitet hozott bé magának, és azt nevezte Magyar hitnek. Már úgy lévén a’ dolog mit tudott vele tenni az Úr Isten? adott néki becsülletes Kalpagos Praedikátorokat, mint Imé! Szilágyi Sámuel Uram! De ez sem tettzik néki; azt gondollya: hogy az Isten szava sem hangzik Magyar öltözetű Praedikátornak szájából, ha csak külső Academiákról jött Parokás, ’s. bornyú béllal kerített nyaku Papját nem hallya Praedikáló székébül. Magának-is a’ Magyarnek adott az Úr Isten minden Nemzetek felett való leg diszessebb vitézi öltözetet; de néki az sem tettzik, hanem disztelen Strimpfflibe, ’s. Kaputrokba öltözvén akkor leg szebnek véli magát, midőn háta girinczén úgy megy a’ paszomántya, mint a’ kecségének, sőt azt gondollya: hogy lovagolni se tudna, ha csak Anglus Praeceptort nem fogad magának. Bóldog Isten!”²¹

¹⁹ *Collectio*, 113a–b. A dőlt betűs szövegrészek itt és a későbbi *Collectio*-idézetekben is eredetileg aláhúzott szavak-mondatok voltak.

²⁰ *Collectio*, 16b.

²¹ *Collectio*, 61a; *Hungaria*, 89. §. Szirmay A. 2008, 124–126.

Ugyancsak nyomtatásba került az író egyik rokonának aranyköpése, amely az Eldorádó-mítosz hazai fejleményei közé sorolható:

„245. Szirmay Jóseff Sándornak fia A[nn]o 790. tudakoztatván: mennyi jövedelmet kívánna magának? Felele: Csak kilencz száz kilenczven kilencz ezer milliom tuttett putton Suffereind’or aranyat minden perczentésre. 246. Ugyan eö tovább tudakoztatván: mit csinálna anynyi sok jövedelemmel? Felele többi közt: hogy malmokat építtetne, mellyeket Tokay bor hajtana, kemenczéket Briliantokból csináltatna, és azokat fütetne Czimettel, és Vaniliával. &c &c.”²²

– Ez eszünkbe juttathat egy korabeli mulatódalt is (*Isten hozzád, józanság*), amelyben a hetvenkedő katona Madrid utcáit drágakövel rakatja meg.²³

Ismét a katonatársaságba pillanthatunk be egy másik visszaemlékezésben:

„176. Egy öreg Huszszárral való beszélgetés. Hát Vitéz Földi Uram! jobb é most szolgálni, mint az előtt? Jaj! Méltóságos Nagyságos Uram! Ez előtt midön meg szorúlt a’ Szegény Legény, ment a’ kapitányhoz, kopogott az ajtón; Gyere be! azt mondotta a’ kapitány. Bé jött a’ katona. Mit akarsz fiam? tudakozta. Vitéz kapitány Uram! mondtam, meg szorúltam, nincs fejr ruhám, adgyon kapitány Uram vagy két forintot. Meg sodoritotta a’ kapitány a’ bajuszsát, ’s. ki vevén az erszénnyét; Van Fiam, van! mondotta, adott az Isten! neszsze két forintot! De most kopog az Ember az ajtón; azt feleli a’ kapitány: *Herr ein!* bé jön az Ember; *Was Neues?* azt kérdi. Kér valamit, ki hajtya az házbúl: *Scher dich furt!* az Ebattának se bajúsza, se pénze!”²⁴

A templomot ritkán látogató öreg hadfiról szól a következő, példázat-felütésű anekdota:

„*Elő mentetelekbe nem mindég az érdem nézettetik.* <Baro> Lebcelter, egy régi Obester, A[nn]o 788° katonáival Török háborúra által massérozván Eperjesen történetbül é, vagy ajtatosságbúl? bé ment a’ Lutheranos templomba, midön éppen a’ Pap olvasná ezen Evangeliomot: *In Belzebub Principe Daemoniorum ejicit Daemonia.* Mely Eyangelikusoknál Németre ekképpen van fordítva: *Belzebubnak, az Ördögök Obesterének nevében ki hajtya az Ördögöket.* Ezt halvan a’ katona Obester, ekképpen szóllította meg Kuksz István jó baráttyát: Ma tizenött esztendeje, hogy vóltam templomba, és éppen ez az Evangeliom olvastatott. Csak látom, hogy más világon-is úgy folynak az dolgok, mint ezen. Szegény Belzebub! <még> annyi érdemeire való nézve, még most-is csak Obester, mint én!”²⁵

²² *Collectio*, 62b.

²³ A szövegcsalád kiadása: RMKT XVIII. 8. 55. sz.

²⁴ *Collectio*, 49b–50a.

²⁵ *Collectio*, 49b.

E keserű mondatok átvezetnek Szirmay egyik leggyakoribb témájához, a félreértett vagy kiüresedő szakrális hagyományokhoz. A jozefinista író egyrészt kíméletlen kritikával fordul az egyházakhoz, bár nagyra értékeli a magyar művelődéstörténetben játszott szerepüket. Másrészt az a kulturális értékválság cseng ki soraiból, amely a korszak más humoros műfajaiban, így a közköltészetben is tetten érhető. A 18. század megőrzi és felerősíti a középkori vágánsok óta népszerű papcsúfoló témákat, a hétköznapi, profán valóság és az egyházak által hirdetett tanok és magatartásformák közti szakadék hangsúlyozásával.²⁶ A történetek tükrében a köznép bibliai és liturgikus ismeretei hézagosak voltak, s egyre kevésbé hatottak rájuk a kegyes és gyakran álszent hivatkozások. Szirmay feljegyzései itt is több rétegből származnak.

Sok történet idézi fel az író kassai diákéveit (1760–1764); ezekben érdekes adatokat találunk a jezsuita kollégium életéről, például a rendszeres komédia-előadásokról, illetve ezek keretében a jó tanulók kihirdetéséről dob- és trombitaszóval.²⁷ A passiójátékról szóló anekdota rendhagyó módon illeszkedik a hasonló tárgyú, néha egyáltalán nem humoros történeteknek a sorába, ahol az alkalmi szakrális szerepre kényszerülő laikus emberek elvétik a szent szövegeket, helyzetzavarba vagy identitásválságba kerülnek.

„259. Még Anno 1730° szokásba vólt: hogy Nagy Pénteken a’ Theatrumon, vagy is közönséges néző helyen a’ piarczon jádzó személyek által a’ népek meg mutattassék Kristus Urunknak kin szevedesse [!], mely sok illettleniségek miatt az után meg-is tiltatott. Tehát azon esztendőben Kassán a’ Jesuiták különös jádzó személyeket ki választván a’ Deákokból, Judásnak valót tekintetre való nézve nem találhattak a’ tanuló iffiuság között, hanem egy veres hajú szeplős asztalos legényt reá vettek: hogy eö visellye a’ Júdásnak személyjét; elejébe terjesztvén: hogy eö ez által nagy érdemet kap az Isten előtt, és úgy is egyebet nékie szöllani nem kellene; csak: *Ave Rabbi! Üdvözlégý Mester.* Az asztalos legény tehát magára válalván a’ Judásnak személyjét, és annak rendi szerint fell öltöltetvén [!], ’s. ki jövén a’ néző helyre, mivel olly sokaság előtt soha nem beszélt, mingyárt nagyon fell háborodott, és a’ helyet a’ mondás helyett: *Üdvözlégý Mester!* a’ népek így bé köszönte: *Discsértessék a’ Jesus Kristus!*”²⁸ Azon Deák, a’ ki a’ Kristusnak személyjét viselte, ki tanult iffíú lévén, ’s. azért is az asztalos legénynek fell háborodásával nem gondolván, folytatni kezdi a’ maga beszédgyét: *Tehát te vagy az a’ Judás! az az Istentelen! az én tanítványom! Kit én először semmiből teremtvén, első tanítványomnak tettem? annyi malasztokkal fell ruhásztam? most pedig barattságnak színe alatt álnokul ell árúlsz?* Melyre az asztalos legény még jobban fell háborodván sírni kezdte: *Ah! Édes Kristus Uram! meg bocsásson kend nékem, mert Isten engem úgy*

²⁶ E kötetben Küllös Imola tanulmánya is hasonló témát érint egy tréfás számlalevél kapcsán.

²⁷ *Collectio*, 103b.

²⁸ Jómagam is fel tudok idézni egy olyan esetet, amikor egy diákszínjátész barátomnak, aki a bűnbeesett Ádámot alakította, hirtelen így jutott eszébe a szövege: „*Uram, irgalmazz, Krisztus, kegyelmezz!*”.

*segéllyen! soha eszem ágazattyába sem vólt kendet ell árúlni, hanem csak ezek a 'Huncffut Jesuviták reá vettek!'*²⁹

A *Hungaria* egy hasonló történetet őriz egy másik vidékről:

„A mezőkövesdi molnár egy vezeklő körmenet alkalmával Krisztust személyesítette; eltúrte, hogy leköpjék, besározzák s egyéb gyalázattal illessék; de mikor egy jelenlévő paraszt lisztlopónak csúfolta őt, haragra lobbant, s betörte az igazmondó fejét. Erről mondja a magyar arra, aki az igazmondásért megharagszik: *Molnárrá lettél! Kövesdi Krisztus vagy!*”³⁰

A jezsuitákon Szirmay máskor is szívesen csipkelődött. A *Hungariában* közölni akarta a jezsuiták panaszvers-paródiáját, amellyel Ganganellit, azaz XIV. Kelemen pápát átkozzák (a cenzor törölte).³¹ Aranka Györgynek írt levelében a rend felosztatására hivatkozik, amikor kihátrál az Erdélyi Tudós Társaság felkínált tagságából.³² A *Collectió*ban pedig egy kassai prédikáció részletével utal a rendek közti rivalizálásra:

„224. *A[nn]o* 1762. Kassán Pater Jesuviták templomában Szent Aloysius Ünnepe nagy dicséretekkel praedikállott azon szentnek életéről egy Pater Dominicanus, 's. így fejezte bé a' praedikatióját: Egy szóval keresztény halgatójim Szent Aloysius három nagy csudákat tett: noha Herczegi vérből való vólt, és még is olly alázatos! noha Iffiú <vólt>, és még-is Szüz. noha, Jesuvita, <vólt>, és még-is Szent! Amen!”³³

Más szerzetesrendeket sem kímél. A közköltészetben is gyakran gúnyolt³⁴ kolduló szerzetesek, főként a „szürke barátok” (konventuális ferencesek) több Szirmay-anekdotában feltűnnek. Az egyik a szakrális érvelést, az álszentséget és irántuk való fogékonyság hiányát ütközteti:

„312. *A[nn]o* 1790. A' Mátra mellyékén egy szürke barát kóldult egy paraszt aszszonytúl három kanál vajat Szent Háromságnak tiszteletére; adott is néki három kanál vajat a' paraszt aszszony. De ezzel meg nem elégedvén a' barát, ismét azon aszszonytúl kért ött kanál vajat Kristus Urunk mélységes ött sebeinek tiszteletére, mely kérésére ismét adott ött kanál vajat a' paraszt aszszony. De ezzel sem elégedvén meg a' barát, ujra kért hét kanál vajat a' Bóldogságos Szüz hét fájdalminak tiszteletére. Akkor már fell indulván a' paraszt aszszony a' barátnak telhetetlenségén, felelt: de nem adok már Atyó, ha hetven hétszer meg gebbed-is!”³⁵

²⁹ *Collectio*, 64a.

³⁰ *Hungaria, Veritas ad odium parit.* Szirmay A. 2008, 285.

³¹ Szirmay A. 2008, 121.

³² Csörsz R. I. 2006, 531.

³³ *Collectio*, 83b.

³⁴ Pl. RMKT XVIII. 4. 76–78. sz.

³⁵ *Collectio*, 81b–82a.

A *Hungariában* kevésbé nyers, inkább szójátéokra épülő történeteket olvashatunk a *barátok telhetetlen zsákjáról*.³⁶

Társaságban akár a főpapok is szívesen anekdotázhattak saját egyházuk életéről. A zágrábi püspök nyilván nem sejtette, hogy Szirmay – akinek gyanútlanul elmondta az alábbi történetet, amely egyházművészeti szempontból is érdekes lehet – a *Hungariában* is kinyomtatja majd:

„216. Warchovátz Maximilian Zagrábi Püspök A[nn]o 1796. meg beszéllete nékem: hogy midőn Püspöki hivatallya szerint /:ex visitatione Canonica:/ meg járta volna a' maga megyéjét, egy szegény Horváth Plebanianak ujjontan építettett templomában a' nagy oltáron látott le festve Szent Mártont Katona ruhában nagy fejér lovon ülve. Meg szóllította haragossan a' Plebánust Ugyan mért nem tudott Kigyelmed festeni Szent Mártont Püspök ruhába? hogy ezt a' nagy fejér lovat ne tétette volna az oltárra? Kegyelmes Uram! felele a' Plébános, Ez igen szegény Plebania! ha Szent Mártont. le festettem volna mint Püspököt, mingyárt méltósságához képest hat ló kellett volna nékie, de mint szegény katonát be értem egy szegény fejér lóval! ebben is kívántam kémelni a' kölcséget.”³⁷

A *Hungaria* – a cenzor törlései ellenére – megőrzött néhány meglepő szöveg párosítást. A nyelvemlékek iránt akár a hamisításig³⁸ lelkesedő Szirmay például felidézi a *Halotti beszédet*, majd rögtön utána egy kissé szögletesre, mondhatni parodisztikusra sikerült 18. századi temetési prédikáció zárszava következik:

„343. Egy gazdag Sváb felett, a' kinek sok marhái voltak, temetéskor praedikálván Németes localis káplyány, így fejezte bé praedicatióját: Ez eker fölt, ez számár fölt, ez ló fölt, ez disznó fölt, még-is meg holt. O! Kudja lelki halál!”³⁹

Ezt a szövegtípust Szirmay ponyváról is ismerhette: ekkoriban jelent meg a *Ripsel' historiája* című füzet, amely másodikként *Contio Hungarica a quodam Parocho Germano dicta ibi ubi* címmel közölt hasonló paródiát.⁴⁰

A papi nőtlenség örökzöld témájának egy kéziratos történettel adózik:

„385. A[nn]o 1703. a' Pajkos Kuruczok ki akartak herélni egy szürke barátot, a' ki midőn azt mondaná nékiek: nem bánom, vágjátok ki; úgy se vettem hasznát! ell kérte egy Kurucz Katona: Ne báncsd Pajtás! hát vegye hasznát!”⁴¹

³⁶ *Hungaria, Mendicantes* címszó Szirmay A. 2008, 256.

³⁷ *Collectio*, 82b. A *Hungaria* 54. §-ában közli az anekdotát Szirmay A. 2008, 101–102.

³⁸ Az 1339. évi állítólagos nyelvemlék, Keriatovich Tódor levele kétségkívül Szirmay műve.

³⁹ *Collectio*, 94b. A *Hungariában* a *Tor* címszónál közli Szirmay A. 2008, 239.

⁴⁰ OSZK 820.787 és 821.135, részleteinek kiadása: Csörsz R. I. 2005. 253. Ugyanezen textust (*Szép volt, jó volt, mégis megholt*) parodizáló cigány temetési prédikációt találhatunk több kéziratban, pl. Küllös I. 2003. Példatár II. 8. sz. (1791).

⁴¹ *Collectio*, 104a.

Úgy látszik, e motívum a korabeli káromkodáskincsnek is része volt:

„226. *Furcsa szitok*. Gyulay Sámuel Regimentbéli kapitány úgy szidalmazta az Ujhelyi bírót: *Tizenkét ezer egészséges Capucinus mivellye meg a' kend annyát!*”⁴²

Mielőtt felekezeti elfogultsággal vádolnánk az amúgy buzgó katolikus Szirmayt, idézzünk néhány példát a protestáns egyházakra vonatkozó kritikáiból. Kezdjük egy kacsARINGÓS szófordulattal, amelytől a cenzor óvta meg a *Hungaria* széles olvasóközönségét:

„*Rendes hasonlatosság*. Ollyat sikóltott, mint ha egy egész Réformata Ecclesiának hegyes fogu sarlóval a' seggit metzzenék.”⁴³

A szentírási szövegek túlzott szó szerinti értelmezését e felekezetnek is felrója. Furcsa szöveg kerekedett ki Jónás könyvéből Inczédy Klára férje búcsúztatójakor:

„344. *Helveticae Confessionis Minister viduam assimilavit Jonae Prophetae, qvi sub umbra hederæ, qvam fell futó tök vocavit, defendebatur ab ardore solis, exarescente vero hedera sol super caput Jonae aestuabat*, Jonae Cap. 4. v. 6. 8. ac ita dictionem de obitu mariti Clarae Inczedy conclusit:

*Jaj már tenéked Inczédy Klára!
Mert ell száratt már a' te tököd szára.*”⁴⁴

A reformátusok szószékein burjánzó metaforikus szóvirágokon Szirmay sokat élcelődik. Egy lelkész például „1794-ben az Almássy-uradalomhoz intézett folyamodványát így írta alá: *alázatos szegény szolgálja N. N., a taktaharkányi reformáta szent gyülekezetben az Isten beszédi titkait sáfárló Názáretbeli JÉ-ZUS szolgálja.*”⁴⁵ A *Hungariában* három prédikáció-részletet is közöl, amelyek meglepő (bár a mai olvasónak már egyáltalán nem disszonáns) képzettársításoktól roskadoznak. Az első szöveg eredete a *Collectio* szerint:

„Egy Reformatus Praedikátort úgy hallottam imádkozni az néppel Tisza-Tarjányba A[nn]o 1769o.”⁴⁶ „Ó, felséges Jehova szent Isten! ki nek színe előtt olvadnak a világi hatalmok, mint az éhes cigánynak fogai alatt a fejér kenyér, végy fel minket fényes hintódnak ha csak bakjára is. Amen.” Úgyszintén: „Ó, felséges Isten! ki bézárod és kinyitod az

⁴² *Collectio*, 60a.

⁴³ *Collectio*, 52b.

⁴⁴ *Collectio*, 94b. A *Hungariában* az özvegyasszonyokról szóló *Viduam ducere* címszónál olvasható Szirmay A. 2008, 282.

⁴⁵ *Hungaria*, 99. §. Szirmay A. 2008, 154.

⁴⁶ *Collectio*, 50a.

égnek csatornáit! Ne hallgasd meg az útonjárót, a téglavetőt és a nyomtatót, ha nem adj alkalmas esőt a mi üdönkben. Kerekíts fel a tengernek mélységes örvényéből olyan kis felhőt, mint a tenyerem, s legyenek abból záporosók; ezt pedig te megcselekedheted, mert Arábiában olyan nagy dinnyék termenek, mint itt a tökök. Amen!” Más: „Jövel, jövel! mennyei kakas, kapargálj a mi lelki szemetünkön, hints meg mennyei gyöngyökkel, mert megvesztegettünk az álnokság bimbóitól. Jövel, jövel, mennyei szabó, foldozgasd meg a mi lelki lyukainkat! Oh, Uram, megrongyollottak a mi szíveink, mint ama rongyos köpönyeg, hanem, oh, Uram, jöjj el a te lelki foltaiddal, és foldozd meg azokat. Mert oh, Uram, a te nagy irgalmasságodat ki nem beszélheti ama harminckét fogú állat. Amen!”⁴⁷

Végül: hasonló retorikai buzgalommal, de indulatos átkozódva köszönt el gyülekezetétől egy prédikátor, aki nyilván a „papurmorgás” áldozata lett:

„378. Egy ell bocsájtatott Prédikátor e’ képpen bútsúzott ell a’ maga halgatóitól. A Jéhovába öszve gyült szerelmes halgatóim! Tizenkét esztendeje már: hogy köztetek a’ nyomorúságnak tekervényes és örvényes habozó tengerében evedtem, ’s. minden tehetségemet arra fordítottam, hogy valamint a’ jó mives valamely jó edényt formálhatnék belőletek, de mivel sok izzadozó fáradságim után nem egyebek, hanem vad farkasok, ’s. baglyok meg maradtatok, én ugyan örömet, de nehezen hagylak itt tiktetek; hogy pedig töletek hálaadatlanul ell ne válljak, kívánom: hogy a’ Jéhova ne bocsásson reátok soha fellegetek, szél vész támadgyon meg benneteket, mezőtök bogáts kórót, ’s. bojtórványt teremjen, mellyet Mind Szent havában arassátok, Böjt más havában nyomtassátok, a’ mi pedig ebből valami szérdék ell maradna, küldjön a’ Jéhova sok számú egereket, melyek meg emészsziek mind ezeket, kaszállótokat kaszállják le a’ sáskák, és a’ Csere bogarak, végre bocsásson reátok egy nagy fekete felhőt, a’ mellyből áraszszon olly nagy zápor jég essőt, hogy mossza el mind az erdőt, mind a’ mezőt, ’s. végre hullyanak belőle olly nagy tetemes menykövek, mint az apátok töki golyója, üssön a’ fejetek lágyába olly nagy lyukakat, mint az anyátok picsája! Dixi.”⁴⁸

A többnyelvűség a 18. század végi Magyarországon sokak meghatározó élménye volt: az iskoladrámák, Gvadányi és Mátyási és mindenekelőtt a közköltészet világának természetes, de gyakran komikus alkotója.⁴⁹ Szirmay állítólag maga is szlovákul beszélt először, csak hétéves korában tanult meg magyarul. A szlovákokról (Dugonics szlávellenes jegyzeteit felhasználva) hol lenézően, hol nagyrabecsüléssel nyilatkozik, s a *Hungaria* 112. §-ában hosszú versbe foglalta a szlovák eredetű nemesi családok neveit.⁵⁰

⁴⁷ *Hungaria*, Orandi címszó Szirmay A. 2008, 202–203. Az első a *Collectio* 50a lapján is.

⁴⁸ *Collectio*, 100b.

⁴⁹ Közköltészeti szempontú összefoglalása: Csörsz R. I. 2005.

⁵⁰ Szirmay A. 2008, 167–171.

A szánandó figuraként beállított lengyelek állandó szereplői az anekdotáknak. A kurucok és labancok által is összevert lengyel kereskedő históriája valószínűleg a *Hungaria* segítségével terjedt el, de közismertsége miatt most nem idézem („...*Ne is kérdezzetek, csak üssetek!*”),⁵¹ inkább csak az alábbi:

„182. Midőn egy Lengyell Urat majd oda vesztette Sajó vizébe az kocssisa, nagy bajjal partra verődvén, így dorgálta meg Lengyell Úr az kocssisát: *Skurvi Sinye! Ked bis mnye bjel utopil, doraz bim ce bol z'sal!* Kurvafia! ha most vízbe vesztettél volna, mingyárt le vágtalak volna! Melyre a' kocsis hasonlóképpen felelt: *A'ja bi se bol pogneval, ij nye bol bim vas pana vjoz.* És én akkor meg haraguttam volna, és az Urat nem vittem volna!”⁵²

Bártfán ugyancsak keringett egy történet a lengyel vendégről:

„... a korcsmában jól becsípve táncolni akart, a cigánynak nem volt húrja. Ezalatt az istállóból elkötötték a lovát. Panaszt emelt a bírónál, de nem kapott elégtételt, mert a tetteit nem tudta előteremteni. Mikor már majdnem minden pénzét elitta a korcsmában, aludttejet kért, mint legolcsóbb eledelt, hogy kifizethesse. A korcsmáros odavitte egy fazékban, de kanalat nem adhatott hozzá. Ezért a lengyel örök emlékezet okáért ezt a verset hagyta ott a bártfaiaknak:

Ó, Bártfa, hej, Bártfa! De szép dolog lenne,
Jobb tanyát az ember keresve sem lelne,
Mulató vendéged még táncra is kelne,
Ha húrod, jó bírád és kanalad lenne!”⁵³

Egy másik közvigalmi hely felirata arról szól, hogy hitel nincs:

„223. Pataki korcsmának ajtaján ezen írást olvastam 789.

Tu Credit Zemrel,
Borg nie Zsije;
Kdo niema peniaze,
Nieh nie pije!”⁵⁴

A latin „felettes nyelvi” szerepköre Szirmay korában még a társadalmi érintkezés számos pontján megmaradt.⁵⁵ Az, hogy a *Hungariát* a 18. századi magyar történészekhez hasonlóan latinul írta, nemcsak a tudományosság

⁵¹ *Hungaria*, 74. §; Szirmay A. 2008, 113–114.

⁵² *Collectio*, 50a–b.

⁵³ *Hungaria*, Bártfa címszó. A vers eredetileg latinul: „*O! Bardovia! Bardovia! / Quam esses tu felix patria, / Si non deessent tibi haec tria: / Fides, iustitia, et cochlearia!*” A magyar fordítás Vietórisz József munkája Szirmay A. 2008, 181–182.

⁵⁴ *Collectio*, 59b.

⁵⁵ Csörsz R. I. 2005, 211.

kritériuma volt, hanem a külvilág és az elképzelt utókor számára is mintegy klasszikus kötőanyagba ágyazta, a közmondások latin megfelelőivel alkotott párokkal pedig kontextusba helyezte a magyar nyelvet esszenciálisan képviselő szemelvényeket: verseket, szállóigéket és az anekdotákat is.

A latin nyelv hiányos ismerete állandó humorforrás Szirmaynál. A *Collecti*óban *Deák*os ember címmel jegyezte fel az alábbi esetet:

„Debreczenbe lakozó Répássy István a’ tobákoló piksisére reá irta: *Dominus Stephanus Répássy habet hunc pixim*. De mivel, úgy mond, nem minden ember ért Deákul, tehát Magyarra-is fordította e’ képen: *Répássy István Uramé ez az én piksissem!*”⁵⁶

A köznép, főként a nők latintudása még szórványosabb lehetett, bár ez utóbbiaknál inkább a férjükkel folytatott versengés hozott meglepő fordulatokat:

„Minthogy pedig a magyarok sokat adtak a latin nyelvre, a régi magyar nők ebben is utol akarták érni férjüket, így lett a férjnek ebből a mondásából: *Honores mutant mores* (A hivatalos méltóság megváltoztatja az erkölcsöt) a feleség ajkán *Hores, mores, markó füles*; ebből pedig: *Quot capita, tot sensus* (Ahány fő, annyi vélemény): *Itipiti koppensus*. Diákkoromban egyik cimborámat arra figyelmeztettem, hogy vén kofától ne vegyen almát, mert csúnya (*turpis*), a vénség, azt gondolván, hogy szépségét dicsérik, ezt felelte vissza nekem: *Édes fiam, régen voltam én turpis, de odavan már az én turpisságom!* Egy kálvinista pap, mikor megfájdult a gyomra, erre kérte a feleségét: *Kedves Zsuzsim, eredj az apothekába, kérj nekem coriandrum-magot, mert igen fáj a stomachusom, nem consummálhat*; az pedig így adta át az üzenetet a patikusnak: *Adjanak tiszteletes uramnak kalendáriom-magot, mert nagyon fáj a domonkossa, nem koszpitolhat.*”⁵⁷

Szirmay – néhány ponyvakiadást nem számítva – egyik első közreadója a korszak legnépszerűbb latin–magyar makaronikus közköltészeti szövegének, a *Megholt feleségem, satis tarde quidem* kezdetű tréfás siratónak. A magyar sorok az özvegy férj panaszait szedik versbe, a latinok viszont (amelyeket csak a beavatottak értettek) a megkönnyebbülését.⁵⁸ További példák sorolása helyett egy képes latin szójátékot is bemutatok a *Collecti*óból – az 50. (51.) zsoltár rímeire:

A német szavakkal, főleg nevekkal kapcsolatban Szirmay szintén sok komikus esetet megörökített. Hogy a német katonát miként kell tört magyarsággal beszéltetni, Gvadányi *Aprekaszionja* nyomán remekül tudta utánozni

⁵⁶ *Collectio*, 113b.

⁵⁷ *Hungaria*, 10. §. Szirmay A. 2008, 53.

⁵⁸ *Hungaria, Uxor bona...* címszó. Szirmay A. 2008, 280–281. (RMKT XVIII. 4. 150. sz.)

Isthen minten jót kifánom kezdetű versében.⁵⁹ A németül jól értő egri papok körében keletkezhetett a következő történet:

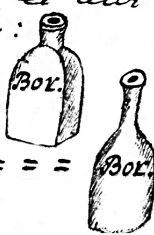
„387. A[nn]o 1805. Egy *Wurm* nevezetű Német kanonokot Fuksz nevezetű Érsek bé hozott vólt az Egri Káptalanba. Mellyet egy Pál nevű Öreg Kanonok meg értvén, sorba elljárta a' többi Kanonokokat, 's. be kopogván az ajtón, azt be kiáltott: *Collega Uram!* be esett az Egri Káptalanba a' féreg!”⁶⁰

*131. In Comitis Haller cellario Gyöngyösfni
vidi duas Lagenas vini rubri, et albi
depictas, cum hac inscriptione:*

Asperges me hysopo, et munda == Bor.

Lavabis me, et super nivem dealba == Bor.

Psalmus 50. v. 8.

Collectio, 38b.

A németeknek néha nagyon tetszettek a magyar szavak, erről tudósít a *mindazonáltal* szó vármegyegyülési apoteózisa,⁶¹ illetve az insurrectiós közterhek alól serkepicsányi (!) birtokának apró területe miatt húzódozó nemes históriája.⁶²

Az idegen ajkú árusok mindent megtettek azért, hogy magyarul kínálhassák portékájukat – ez toposznak számít a korszak populáris irodalmában. Szirmay egész csokor árusverset írt e célra, bemutatva, kinek mi okoz nehézséget magyarul.⁶³ Egy többnyelvű vidéken azonban az idegenek beilleszkedése is több-elemű. Az alábbi elbeszélés igazi gyöngyszem e tekintetben, egyúttal Szirmay szlovák folklórismeretére is utal:

„1772. Eszt. S. Ujhelybe-is egy vén Német ács Szepességről jött lakni, *Obernpruchnak* hívták, meg halván a' vén felesége, 17. esztendő Tóth leány szolgálóját ell vette, 's. nagy lakadalmat tartott. A Vöfélye igen tsintalan fiatal Tóth legény vóltt, 's. midőn a' menyaszszonnyal gyakran tánczoltt, a' Czigányok hegedülése mellett szüntelen ezen éneket énekelgette:

⁵⁹ *Hungaria*, 33. § részlete; Szirmay A. 2008, 81.

⁶⁰ *Collectio*, 104a.

⁶¹ Szirmay A. 2008, 201.

⁶² *Collectio*, 104a.

⁶³ *Hungaria*, 33. § részlete; Szirmay A. 2008, 81–83.

Nye tvoja ja moj mili, nye tvoja,
Bo uz tvoja *Taraffanti* nye sztoja!

Melly-is az Ujhelyi népnek nagyon meg tettzett, 's. mivel a' Német ácsnak, úgy-is nehéz ki mondású neve vólt *Taraffantának* nevezték, 's. a' maradéka most is annak Ujhelybe neveztetik.⁶⁴

II. AFORIZMÁK, SZENTENCIÁK, SZÓJÁTÉKOK

Szirmay Antal kézirataiból egyelőre nem kerültek elő a közmondások rendszeres gyűjtésére utaló nyomok. A *Collectio* és más kéziratok is tartalmazzanak viszont rövid szentenciákat, aforizmákat, amelyek az írónak e kisműfajok iránti érdeklődését dokumentálják. Akad köztük lokális csúfolómotívumokból álló füzér és nyelvtörő is:

„Emlékezetre méltó Magyar példa Bezéd: Az országba nem téssen bőséget, Unghi Bor. Bereghi buza. Szathmáry Prókátor. Szabolcsi Okos. Ugócsi szolgál. Sáros Vármegyei Vitéz. Pápai szüz. Lévai Jámbor &c.”⁶⁵

„187. Furcsán esik kilenczszer egy más után frissen ki mondani: Pap nyoma, Mester nyoma. Jobb egy Lúd nyak, két tyúk nyaknál. Kilencz kúcsa, pincze kúcsa, kilencz pusztá pincze kúcsa.”⁶⁶

Sokkal gyakoribbak az erotikus célzásokkal teli szentenciák, amelyekre már láthattunk példákat a vendégség közben termett anekdotákban:

„177. *A' Ruha földözásrül.* Fiam! akkor földoztasd bé a' lyukat, mikor olyan, mint a' Húgodé, nem pedig, mikor olyan, mint az anyádé.”⁶⁷

„*A. Sz. Oktatás a' szőlő mívelésrül.* Szőlők, és Aszszonyok úgy jók; ha mindég pizskálnak benne.”⁶⁸

„415. *Kérdés:* Miért tapogattyák az Aszszonynak elébb a' farát, osztán a' szomszédgyát? *Felelett:* Mert a' hol a' határ jó, ott a' falu-is jó.”⁶⁹

– és így tovább. A már idézett sárospataki kocsmafelirat mellé pedig *A fösvények regulája* is felsorakozhat, amely a másféle hitelt is kizárja:

„Ha valaki egy krajczárral adós, meg kell kérni; ha valaki egy kis pénzrel adós, már azt nem illik meg kérni, hanem csak mindenkor görbén kell nézni az olyan emberre.”⁷⁰

⁶⁴ *Collectio*, 103b.

⁶⁵ *Collectio*, 34a.

⁶⁶ *Collectio*, 52b.

⁶⁷ *Collectio*, 50a.

⁶⁸ *Collectio*, 52b.

⁶⁹ *Collectio*, 112a.

⁷⁰ *Collectio*, 50a.

III. KÖZKÖLTÉSZETI SZÖVEGEK HATÁSA

A *Hungaria* vegyes példaanyagában, a *Quodlibet*ben és a *Collectió*ban jó néhány közköltészeti idézetet találunk. Elemzésük külön tanulmányt érdemel,⁷¹ mostani írásom lezárásaképp csak ízelítőt szeretnék adni belőlük.

A *Quodlibet* egyik fontos és szép szövege a sárospataki éjjeliőr dala, amely a középkori *alba* hagyományainak megfelelően nem pusztán énekes órakiáltás, hanem üzenet a titokban találkozó szerelmeseknek. Változatait a pataki diákok melodiáriumai őrzik. Szirmay azonban a *Collectio* pikáns anekdotái között e dal kevésbé szalonképes énekléséről is tudósít:

„384. Pataki Csintalan <éjjel> éjjeli Vigyázó A[nn]o 1784. sokféle pajkos énekeket énekeltt, még ezért meg büntettetett. p. o.

Tizet ütöt már az óra,
Üssön meg az Isten nyila,

A Zsemlye sütő háza előtt pedig:

Éjfél után óra kettő,
Most b_szik a' zsemlye sütő! &c.”⁷²

Arra, hogy az író ismerte a *Tavali kórót kaszálék, úgy megégett, hogy!* kezdetű szövegcsaládot,⁷³ csupán egy parafrázis enged következtetni. Az egyező metrum mellett az eredetileg vénasszonycsúfoló dal tematikus közelsége is lehetővé tette, hogy az anekdotában szereplő menyasszony ilyen könnyen rögzőnőzzön:

„218. Thasson A[nn]o 1797. Szabólc Vármegyébe férhez menvén egy korosabb leány, midőn fektetni vitték a' férjével, úgy szállítottta meg a' lakodalmi vendégeit:

Nagy lány voltam, férhez mentem, úgy szégyenlem: hogy — — — — —
De hogy mondyák, le feküdyem! úgy akarom: hogy — — — — —”⁷⁴

Végezetül érdemes belelapoznunk Szirmay egyik korábbi, szinte ismeretlen művébe, amelyet Keresztury József latin utópiájából fordított (*Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar profétának látása szerint*, 1790). Két rövid leírást is találunk, ahol az eredeti szöveget messze meghaladó terjedelemben, valószínűleg saját élményei és népdalismerete alapján színezte ki mondandóját. Mindkettő az idilli környezetben mulatozó magyar

⁷¹ Készülő kritikátörténeti monográfiámban, amely a közköltészet és az önelvű irodalom 18–19. századi kapcsolatairól szól, bővebben írok majd a kérdésről.

⁷² *Collectio*, 104a.

⁷³ RMKT XVIII. 4. 43. sz. Az itt közölt VIII. variáns alapján nem kizárt, hogy Szirmayé sem egyetlen *hogyra* végződött, hanem háromszor ismételték, erre utalnak a — — jelek.

⁷⁴ *Collectio*, 83a. A verset a 108b lapon is feljegyezte 403. számmal. Másutt is előfordul.

parasztokról szól. A vidám mezei munka végeztével „elejekbe tefzi az Úr a’ bort tseberrel, és a’ túros haluskát, és a’ kalzás lével készültt óldalasokat, és kiáltás támad az ujjongató ifjakban, és a’: *Hol lakik kend Húgom Afzfzony? Kereftúrba*, éneklő leányokban: és szíveknek örömétől Hippet! Hoppot! ug-ráló vénekben.”⁷⁵ Ezt a dalt Kazinczyhoz hasonlóan hegyaljai eredetűnek tartja, s a *Hungariában* olvasható dicséreten túl a *Quodlibetben* is feljegyezte.⁷⁶

Egy másik falusi jelenet:

„A’ napnak több óráit, el-végezván az ebédet, gyönyörű beszélgetésekben töltöttük, egéfsz alkonyodásig. Akkor pedig a’ falusiaknak ártatlan serege inneplő ruhájában a’ háznak udvarán öljve sereglett; vendégeskedtek, és iddogáltak mindnyájan szíveiknek vígasságában; az után pedig kezdődött a’ falusi tántz, a’ vén Hájas brugolván, a’ zsíros Gulyás pedig egy nagy baknak bőrit fel-fuvogatván, és nyikogtatván, mi-is a’ tántzoló feregnek közepébe vígan állottunk, és már ezt, már amaszt: *Három a’ tántz pajtás!* biztatván, ezen vígafság késő éjtzakáig tartott.”⁷⁷

A motívumok, amelyekkel Szirmay megízésíti e leírásokat, abba a nemesi kultúrába engednek bepillantást, amely a 18–19. század fordulóján már néha rácsodálkozik a népi kultúrára, de legalábbis – Gvadányi és Pálóczi Horváth Ádám módjára – néha együtt vigad a paraszttal. E társadalmi réteg folklórélménye elsősorban saját közösségeinek (rokonság, katonatisztek világa, országgyűlési folyosók stb.) szájhagyományát jelentette, de az mindig nagy hangsúlyt kapott az olvasás útján szerzett ismeretek között is: táptalajt adott az identitáshoz, a nyelvi kreativitáshoz, nem utolsósorban pedig a hivatalosan nem elmondható (rebellis, erotikus stb.) üzenetekhez.

IRODALOM

Csörsz Rumen István

2005 Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840). In: Bíró Ferenc (szerk.) *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Budapest, Argumentum Kiadó, 207–260.

2006 A „Régi Magyar Közbeszéd Tára”: Szirmay Antal és a *Hungaria in parabolis* (1804, 1807). In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla –

⁷⁵ Szirmay A. 1790. 143. Az eredetiben nincs ennyi részlet: „*Finito autem labore appronit Dominus iis hydriam vini, & placentas, & arietes, & fit clamor juvenum, & virginum ovariantium, & prae gaudio cordis Euge, Euge! clamantium.*” Keresztury J. 1790, 113.

⁷⁶ A szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII. 4. 25. sz.

⁷⁷ Szirmay A. 1790. 159. Az eredetiben itt sem szerepel a leírás nagy része: „*Tota reliqua dies confumta est, finito prandio, in amoenis colloquiis, quoad vesper advenisset. Tum vero innocua colonorum turba, festivo amita vestitu convenit in area domus; epulabantur, & bibebant omnes, in jucunditate cordis; tum vero agrestes choreae fene Dudás pellem ingentis haedi inflante, incaeperunt. Nos in medio turbae stetimus hilares, & animos addebamus jam huic, jam illi, & durarunt hilaria haec usque in feram noctem.*” Keresztury J. 1790, 127.

- Tüskés Gábor (szerk.) *Historia litteraria a XVIII. században*. Budapest, Universitas (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok). 528–544.
- 2008 Stoll 1099. In: Ács Pál – Székely Júlia (szerk.) *A Stollwerk: Stoll Béla 80. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet – Balassi. 38–39. (<http://www.iti.mta.hu/Stollwerk.pdf>)
- 2009 Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840). Budapest, Argumentum. (Irodalomtörténeti Füzetek, 165.)
- 2010 A magyarság toposzai Szirmay Antal műveiben. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.) *Irodalom, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus* (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott előadások. Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 30–42. <http://mek.oszk.hu/08100/18117018170.pdf>
- Fehér József
1999 Szirmay Antal Hungaria in parabolis-a. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 571–583.
- Kazinczy Ferencz
1825 Udvari-Tanácsos Szirmai Szirmay Antal Úr' Élete. Tulajdon jegyzései után. *Felső Magyar Országí Minerva* 9. füzet. (szeptember) 349–354.
- Kerényi Ferenc
2002 Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867). Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 3.)
- [Keresztury József]
1790 Leopoldus II. in campo Rákos visio Eleutherii Pannonii. H. n.
- König György
1902a Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812). *Irodalomtörténeti Közlemények* VI. 65–77, 206–216.
1902b Szirmay Antal (1747–1812). *Budapesti Szemle* 1902. december. 369–410.
- Küllös Imola
2003 Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet
- RMKT XVIII.
2000 Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század. 4. Közköltészet 1. Műlattanok. Sajtó alá rendezte Küllös Imola, munkatárs Csörsz Rumen István. Budapest, Balassi Kiadó
2006 Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század. 8. Közköltészet 2. Társasági és lakodalmi költészet. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István – Küllös Imola. Budapest, Universitas Könyvkiadó
- Stoll Béla (összeáll.)
2002 A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840). Budapest, Balassi Kiadó

Szelestei N. László

- 1998 Egy Faludi Ferencnek tulajdonított vers szerzője: Bíró István.
Irodalomtörténeti Közlemények CII. 3–4. 534–535.

Szemerényi Ágnes

- 1994 „Közmondás nem hazug szólás” (A proverbiumok használatának lehetőségei). Budapest, Akadémiai Kiadó

Szirmay Antal

- 1790 Második Leopold magyar király, Eleuterinek, egy magyar profétának látása szerint. Fordította mulatságból pozsonyi üres órájában Sz[irmai] Sz[irmay] A[ntal]. Pozsony.

- 2008 Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis). Fordította Vietórisz József. Sajtó alá rendezte Csörsz Rumen István. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó